

УДК 340.130

СУЧАСНА СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ ПРАВА УКРАЇНИ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

В. Клабан

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна*

Дано загальнотеоретичну характеристику системи джерел права, проаналізовано сучасний стан системи джерел права України, визначено основні перспективи її розвитку.

Ключові слова: зовнішня форма (джерело) права, система джерел права України.

Ефективність функціонування будь-якої правової системи значною мірою пов'язується з її нормативним комплексом – системою джерел права. Саме вона забезпечує належну нормативну регламентацію суспільних відносин, цілісність правової системи та правопорядок як необхідну передумову розвитку суспільства.

Хоча серед науковців і ведуться дискусії з приводу тих чи інших питань формування і функціонування системи джерел права, проте ця категорія вже зайняла своє місце у поняттєво-категоріальному апараті загальної теорії права.

У юридичній літературі питанням юридичної природи зовнішніх форм (джерела) права, їхніх видових особливостей, співвідношення із суміжними поняттями приділяється достатня увага, зокрема їх висвітлюють у своїх працях С. Бошно, Т. Гурова, С. Зівс, Р. Леже, Л. Луць, М. Марченко, Н. Пархоменко, В. Толстік, Б. Топорніна та ін.

Малодослідженими залишаються питання системи джерел права, деякі аспекти з яких розглядали Ж.-Л. Бержель, К. Ю. Кармазіна, Л. А. Луць, М. Марченко, Н. Пархоменко, Р. Тополевський. У статті беремо за основу найбільш поширене розуміння поняття «зовнішня форма (джерело) права» як форми об'єктивної норми права шляхом надання їй загальнообов'язковості. На підставі таких основних ознак зовнішньої форми (джерела) права, як: фіксація волевиявлення правотворчого суб'єкта, формалізація змісту норми права через нормативно-правовий припис, наявність загальнообов'язкового характеру, юридичної сили, визначених меж дії та юридичної форми виразу, спрямованість на отримання відповідних юридичних наслідків, можна виокремити основні джерела права – нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір. Ці ознаки дадуть змогу виокремити і додаткові джерела права: правовий прецедент, правовий звичай, принципи права, правові доктрини.

У деяких сучасних правових системах (зокрема мусульманських) як джерело права використовують і релігійні джерела, що містять релігійно-правові чи морально-правові приписи, які регулюють певні сфери суспільних відносин.

У європейських континентальних правових системах, до яких ми відносимо і правову систему України, зазвичай використовують нормативно-правові акти, у низці сфер – нормативно-правові договори. У визначених чинною системою джерел права випадках застосовують і додаткові (факультативні) джерела: правові звичаї, правові судові прецеденти, принципи права та правові доктрини.

Сучасні правові системи континентального права мають дворівневий характер, який забезпечує взаємодію джерел міжнародного та національного права (хоча декількорівневий характер може мати і сама система внутрішньодержавного

права). Отже, очевидним є те, що для забезпечення цілісності та ефективності правового регулювання потрібно сформулювати належну систему джерел права. А тому категорія «система джерел права» стає визначальною для юридичної практики, а відтак, потребує глибокого наукового аналізу.

У юридичній літературі систему джерел права трактують по-різному.

Ж.-Л. Бержель зазначає, що закон, судова практика, звичай, тлумачення – все це різні засоби досягнення однієї і тієї самої мети: самодостатньої організації суспільства [1, с. 149]. Водночас він наголошує, що роль кожного з елементів цієї системи, їхня взаємодія залежить від умов розвитку конкретної правової системи чи групи правових систем, до якої вона належить [1, с. 150].

Р. Б. Тополевський під системою джерел права розуміє сукупність усіх форм юридичного закріплення та організаційного забезпечення інформації про загальнообов'язкові правила поведінки (юридичні норми) у сукупності їхніх взаємозв'язків (генетичних, структурних і функціональних), через які об'єктивуються нормативні приписи галузі права, нормативні складові національної або регіональної (наднаціональної) правової системи чи міжнародного правопорядку [2, с. 11].

Н. М. Пархоменко тлумачить систему джерел права як органічну, комплексну, багаторівневу, динамічну й відкриту систему, складові елементи якої об'єднані структурними зв'язками, кожний елемент якої є самостійним і може бути досліджений окремо [1, с. 200].

Звертаємо увагу на те, що мова йде про систему, а не простий набір джерел права, тому її дослідження має ґрунтуватися на основних засадах системного підходу та методології системного аналізу. Зважаючи на це, потрібно виявити первинні елементи системи джерел права, встановити зв'язки між ними, проаналізувати структуру. Як зазначає М. М. Марченко, вона мусить мати родові та видові ознаки, а саме: наявність структурних елементів, системотворчі зв'язки між елементами, утворювати цілісну систему внаслідок взаємозв'язку та взаємоузгоджувальних її елементів, наявність у структурних елементів певної автономії і відносної самостійності щодо один одного, а системи загалом щодо систем навколо [1, с. 175].

Отже, найбільш доцільним для дослідження системи джерел права видається її розуміння як комплексу взаємопов'язаних та взаємоузгоджених нормативно-правових приписів, які об'єктивовані у відповідних зовнішніх формах і утворюють нормативно-правову організацію, необхідну для забезпечення правового регулювання у будь-якому суспільстві [2, с. 163].

Таке розуміння системи джерел права дає змогу виокремити первинний елемент – нормативно-правовий припис, встановити взаємопов'язаність та взаємоузгодженість усіх елементів у межах внутрішньої організації (структури). Окрім цього, нормативно-правові приписи об'єднуються в нормативно-правові інститути, нормативно-правові галузі та інші системні утворення (підгалузі, комплексні галузі, міжгалузеві інститути тощо). Зазвичай саме так характеризують систему джерел права з погляду її горизонтальних зв'язків (так звана галузева структура).

Водночас системі джерел права притаманні вертикальні, ієрархічні зв'язки (так звана субординаційна структура).

У сучасних умовах будь-яка система джерел права складається з певних зовнішніх форм (джерел) права і є доволі складним нормативним утворенням, яке містить підсистеми: нормативно-правову, нормативно-договірну, прецедентну, звичаєву тощо.

Характеризуючи сучасну систему джерел права України, зазначимо, що її горизонтальну структуру складають такі нормативно-правові галузі: консти-

туційна, цивільна, кримінальна, адміністративна, фінансова, трудова, земельна, господарська, аграрна, екологічна, цивільно-процесуальна, господарсько-процесуальна, кримінально-процесуальна, соціального забезпечення та інші.

Формуються і самостійні нормативні інститути: морського, комерційного, освітнього права.

Для цього структурного зрізу характерною є зміна змісту класичних галузей, а також поява нових галузей (наприклад, адміністративне судочинство, потрібне для адміністративного процесу в інших системах континентального права) та інститутів (надання адміністративних послуг). Досить часто і галузі, й інститути мають змішаний, комплексний характер, що свідчить про високий динамізм розвитку системи джерел права України.

Об'єктивація нормативно-правових приписів, інститутів та галузей в Україні традиційно здійснюється через нормативно-правові акти, яким надається перевага щодо інших джерел права. Але все більше виникає потреба в нормативно-правових договорах, а інколи і в правових звичаях. У юридичній літературі ведеться дискусія про можливість застосування судового нормативно-правового прецеденту, хоча на практиці цих джерел права в Україні немає.

Саме зовнішня форма права є підставою утворення таких підсистем, як нормативно-актна (закони і підзаконні нормативно-правові акти України), нормативно-договірна (колективні договори та угоди, міжнародні договори України), звичаєва (доволі обмежена через відсутність потреби власної юридичної форми об'єктивації та належних умов реалізації).

Найбільшою за обсягом є нормативно-актна система, яка складається із Конституції, кодексів, основ законодавства, законів (понад 4 тисячі) та підзаконних нормативно-правових актів (декілька десятків тисяч).

Основним джерелом права України є Конституція України, зі змінами, що їх вносили конституційні закони 2004, 2011, 2013 та 2014 рр.

Конституційні закони застосовуються лише у частині внесення змін до Конституції України.

В Україні нині діє 716 первинних законів, 2545 законів, які вносять зміни та доповнення до первинних законів, 1062 закони про ратифікацію міжнародних договорів.

Окрім цього, в Україні діє 22 кодекси: Цивільний кодекс України, Кримінальний кодекс України, Трудовий кодекс України, Господарський кодекс України, Земельний кодекс України, Кримінально-виконавчий кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Сімейний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Податковий кодекс України, Бюджетний кодекс України, Повітряний кодекс України, Митний кодекс України, Водний кодекс України, Кодекс торговельного мореплавства України, Про надра, Лісовий кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Господарський процесуальний кодекс України, Кодекс цивільного захисту України, Кодекс адміністративного судочинства України, Бюджетний, Житловий кодекс Української РСР, Кодекс законів про працю України. В кодекси часто вносяться зміни і доповнення. Наприклад, до Кримінального кодексу України станом на 4 серпня 2014 року внесено 82 зміни та доповнення; до Цивільного кодексу України – 90; до Кримінального процесуального кодексу України – 13; до Господарського кодексу України – 75 і т.ін.

Діють в Україні і Основи законодавства про охорону здоров'я, Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, які об'єктивують приписи комплексних нормативно-правових інститутів. Щоправда, для об'єктивації таких приписів у низці правових систем світу

використовують консолідовані акти. Проте, на жаль, в Україні відсутня практика їхнього створення.

Усе це свідчить про нестабільність системи законодавства (законів), зниження її авторитетності, підвищення інфляції законодавчих приписів. Знижує престиж та авторитетність законів і величезна кількість підзаконних нормативно-правових актів. Ця підсистема складається із постанов Верховної Ради України, указів і розпоряджень Президента України, постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України, наказів, постанов, розпоряджень, положень та інших нормативних актів центральних органів виконавчої влади, їхніх територіальних підрозділів; розпоряджень місцевих державних адміністрацій, рішень місцевих рад, рішень їхніх виконавчих комітетів та інших виконавчих органів місцевих рад, розпоряджень сільських, селищних, міських голів, голів районної, районної в місті, обласної ради; накази і розпорядження керівників підприємств і організацій та інші підзаконні акти України.

Десятки тисяч підзаконних нормативно-правових актів містять часто дублетні положення, прогалини та інші деформації, а інколи їх приймають не для конкретизації змісту закону, а для самостійного регулювання суспільних відносин, що суперечить їхній юридичній природі та меті і значущості в системі нормативно-правових актів України.

Отже, нормативно-актна система України є переобтяжена як великою кількістю нормативно-правових приписів, так і видовими формами нормативно-правового акту. А це створює перешкоди для належного регулювання суспільних відносин.

Нормативно-договірна підсистема складається насамперед із міжнародних договорів. Згідно зі ст. 9 Конституції України, лише належним чином ратифіковані Верховною Радою України міжнародні договори стають складовою законодавства України [5]. Водночас Україна укладає й інші міжнародні договори, згідно із Законом України «Про міжнародні договори України» [4]. І хоча законодавець визначив порядок створення та дії інших видів міжнародних договорів, проте не визначив їхнього місця в системі джерел права України.

До складу цієї підсистеми належать колективні договори та угоди. Порядок їхнього укладання та дії визначено Законом України «Про колективні договори і угоди» та Кодексом законів про працю України [3].

Кількість таких нормативно-правових договорів є значною, оскільки їх укладають у відповідних установах, організаціях, підприємствах будь-якої форми власності для регулювання між власниками (адміністрацією) та трудовим колективом.

В історії України було зафіксовано і випадок використання конституційно-правового договору – Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України 1996 року.

Звичайна підсистема навіть не набуває ознак такої, оскільки правовий звичай не має власної юридичної форми об'єктивації і використовується тільки у деяких випадках: сімейному законодавстві, морському, цивільному, конституційному, процесуальному тощо. Його приписи об'єктивуються у нормативно-правових актах чи нормативно-правових договорах, а відтак, вони входять у нормативно-актну чи нормативно-договірну підсистему.

Проблемним залишається питання взаємодії цих підсистем, особливо у забезпеченні горизонтальних зв'язків.

Вертикальні зв'язки найчіткіше простежуються в ієрархії: Конституція України, закони України та підзаконні нормативно-правові акти України. Так, за

юридичною силою найвище місце в ієрархії займає Конституція України. Згідно зі ст. 8 цього документа, Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і мають відповідати їй [5].

Окрім цього, закони за юридичною силою поділяють на конституційні закони (наприклад, закон «Про внесення змін до Конституції України» від 08.12.2004 р.) та звичайні. До звичайних законів належать Закон України «Про вищу освіту», Закони України «Про громадянство України», «Про державну службу», «Про зайнятість населення», «Про залізничний транспорт», «Про звернення громадян», Закон України «Про судоустрій і статус суддів» тощо.

Разом з тим не визначене питання про місце кодексів у системі джерел права України. Зазвичай законодавець надає їм вищої юридичної сили щодо звичайних законів, хоча за своєю природою це такі самі закони, як і звичайні, та й приймають їх у єдиному законодавчому порядку, згідно з Регламентом Верховної Ради України. Тобто спеціальний порядок їхнього прийняття, який зумовлював би їхню вищу юридичну силу, відсутній.

Що ж до підзаконних актів, які мають прийматися на підставі законів і відповідно до них, залишається питання про їхню ієрархію у власній системі.

Не визначені ієрархічні зв'язки і у підсистемі нормативно-договірній. Так, Конституція України визначає лише пріоритетність нормативно-правових приписів міжнародних договорів щодо законів України у разі виявлення колізій. Якщо ж таких колізій немає, то на підставі ст. 9 Конституції України міжнародні договори, як і закони, є рівнопорядковими складовими законодавства України, оскільки і міжнародний договір ратифікує, і закони приймає Верховна Рада України.

Також не визначені зв'язки як у самій підсистемі міжнародних договорів, так і в підсистемі колективних договорів та угод.

Поряд з цим система джерел права України вдосконалюється під впливом європейських правових стандартів, відповідно до яких створена значна частина її приписів. Наприклад, розділ II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» відповідає основним міжнародним стандартам сфери захисту прав людини.

Значна частина приписів чинного законодавства України формується під впливом стандартів Ради Європи, зокрема Європейського Суду з прав людини.

Загалом інтеграційні процеси України є визначальним напрямом для її сучасної системи джерел права, гармонізації та уніфікації її з основними правовими стандартами Європейського Союзу.

Список використаної літератури

1. *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права / Ж.-Л. Бержель ; пер. с франц. Г. В. Чуршукова, под общ. ред. В. Даниленко. – М. : Nota bene, 2000. – 575 с.
2. *Источники права / М. Н. Марченко.* – М. : Проспект, 2008. – 760 с.
3. Закон України «Про колективні договори і угоди» : Закон від 01.07.1993 № 3356-XII. – [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3356-12>
4. Закон України «Про міжнародні договори України» : Закон від 29.06.2004 № 1906-IV. – [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>
5. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к. – [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
6. *Луць, Л. А.* Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посіб. / Л. А. Луць. – К. : Атіка, 2008. – 412 с.

7. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія / Н. М. Пархоменко. – К. : Юридична думка, 2008. – 336 с.
8. Тополевський Р. Б. Системні зв'язки юридичних джерел права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / Р. Б. Тополевський. – Харків, 2004. – 18 с.

*Стаття: надійшла до редакції 12.03.2015
прийнята до друку 01.07.2015*

CURRENT LEGAL SOURCES SYSTEM OF UKRAINE: SOME THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

V. Klaban

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str. 1, UA – 79000 Lviv, Ukraine*

The article highlights the legal nature of the system of sources of law, its internal construction.

In particular, the study of the legal nature of the system of sources of law is offered to go with the basic principles of the system approach and methodology of system analysis.

The system of sources of law is seen as a set of interrelated and mutually regulatory and legal requirements, that expressed in relevant external forms and form a legal organization necessary for regulation in any society.

One analyzes such structural sections of the system of sources of law of Ukraine as branch (horizontal) and hierarchical (vertical).

Subsystems of the system of sources of law in Ukraine are analyzed, namely system of normative acts (consisting laws and regulations regulations of Ukraine), normative contracts (collective agreements, international treaties of Ukraine), system of legal customs.

One reveals the problem of the forming of the system of sources of law in Ukraine, defines the main directions of its development, including changing the content of classical branches and the emergence of new branches and institutes, forming of branches and institutes that are mixed and complex, indicates the high dynamics of development of the system of sources of law in Ukraine.

It is noted that the normative act subsystem in Ukraine, as the dominant system of sources of law Ukraine, is overloaded with a large number of regulatory and legal requirements and specific forms of a legal acts. This impedes the proper regulation of social relations.

Attention is focused on the need to correct choice of legal form sources of law, organizing and unifying the legal and regulatory requirements and optimal system of sources of law that creates an effective system of sources of law.

It is noted that the integration processes in Ukraine are of crucial direction for a modern system of sources of law in Ukraine, since provide its quality, influenced by European legal standards.

Keywords: external form (source) law, the system of sources of law in Ukraine.